

UDK 821.161.1.09 Zamjatin, E.-31
821.111.09 Orwell, G.-31
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 20. IX. 2004.
Prihvaćen za tisak: 16. IX. 2005.

RAFAELA ŠEJIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku i slavistiku
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, HR – 23000 Zadar

ASPEKT VREMENA U ROMANIMA E. ZAMJATINA "MI" I G. ORWELLA "1984"

Vrijeme je i filozofska i fizikalna kategorija, koja se na različite načine očituje kao faktor u teoriji i praksi književnog stvaralaštva. U radu se analiziraju neki aspekti vremena u romanima *Mi* i *1984*. Govorimo o vezi vremena pisanja sa temom i stilom romana, te o vezi vremena čitanja sa recepcijom romana (aspekti vremena koji zadiru i izvan romana). Posebna pažnja ukazana je složenoj vremenskoj organizaciji romana, ulozi *flash-backa*, međuodnosima različitih subjektivnih vremena u romanima i njihovoj ulozi u romanima. Također se pokušalo ukazati na međuodnose različitih aspekata vremena, kao što su odnosi različitih subjektivnih vremena u romanima, posebno iz aspekta karakterizacije likova. Prikazan je način na koji je glavni lik romana D-503 karakteriziran upravo uz pomoć aspekta vremena.

KLJUČNE RIJEČI: *Zamjatin, Orwell, distopija, aspekt vremena, ruska avangarda*

Vrijeme je bitan i složen aspekt kompozicije književnog djela. U članku polazimo od Solarove (Solar 1966:158) podjele vremena na objektivno (fizikalno i subjektivno), fizikalno (objektivno minus subjektivno) i subjektivno vrijeme (objektivno minus fizikalno). Pokušavamo analizirati komplicirane odnose objektivnog, fizikalnog i subjektivnog vremena u romanu *Mi* Evgenija Zamjatina i *1984*. Georgea Orwella i s nekim aspektima vremena izvan njih.¹

¹ Iako je aspekt vremena važan za svako književno djelo, postoje djela za koja aspekt vremena ima posebno značenje. Naime, u 20. st. doba je procvata književnih djela koja promatraju i istražuju utjecaj bilo tehnologije, bilo društvenih odnosa na čovjeka kao pojedinca i društveno biće. Njihova se radnja odvija u "alternativnom" vremenu i/ili prostoru. Još uvijek postoji problem zadovoljavajuće terminologije u toj vrsti književnosti. Dugo su se sva takva djela nazivala "znanstvenom fantastikom". Iako bi taj naziv mogao biti sasvim zadovoljavajući (znanost može uključivati i prirodne i društvene znanosti), on se prvenstveno vezao, možda i nepravilno, za djela koja se bave utjecajem tehnoloških dostignuća na čovjeka i čovječanstvo, pa se uveo i naziv "socijalna fantastika" koja se bavi razvojem društvenih odnosa. No, treba napomenuti da bi pravilan prijevod s engleskog zapravo trebao biti "znanstvena fikcija" ili "socijalna fikcija". Termin "fantastika" uključuje djela koja sadrže irealne

Vrijeme pisanja obuhvaća "trojedno" (objektivno, fizikalno i subjektivno) vrijeme izvan romana i njegov utjecaj na određene aspekte unutar romana (temu, stil...).

Roman *Mi* napisan je 1920. Prvi put je objavljen 1924. u SAD-u na engleskom jeziku. Integralni ruski tekst je prvi put izdan tek 1952. u New Yorku. U domovini je objavljen tek 1988.

Roman je nastao nakon Oktobarske revolucije, građanskog rata i strane intervencije (1918. – 1920.). Zbog teškog stanja u kojem se nalazila država, sovjetska je vlast nastojala regulirati proizvodnju i opskrbu uvođenjem tzv. "*ratnog komunizma*". God. 1921. došlo je do strašne gladi koja je odnijela mnoge ljudske živote, a koja je nastala najvećim dijelom zbog sovjetske agrarne politike, tj. uvođenja agrarnih komuna, koje su se predstavljale kao savršen oblik provedbe ideologije agrarnog komunizma i u kojima je sve zajedničko, zapravo državno (Rieger 1937: 14).

Nakon revolucije bujao je intelektualni i umjetnički život mnoštva grupa i pokreta s manifestima u kojima izražavaju različita gledanja na revoluciju i umjetnost u njoj. Posebice je glasan bio A. Gastev, ideolog nove utilitarne estetike. Flaker ističe (Flaker 2003: 160) kako Zamjatinovi naslovi umjetničkih tekstova u romanu *Mi*, kao npr. "Stanse o spolnoj higijeni", direktno korespondiraju s Gastevljevom vizijom "Himni industriji" i sl. Korespondiraju i s djelima ostalih članova "Proletkulta" koji stvaraju poeziju ponesenu idealima revolucije, a uvođenjem tema industrijskog rada ističu vjeru u moć i budućnost proletarijata (usp. Flaker 1967). Tendencija kolektivizacije zahtijeva novi (kolektivni) lirski subjekt izražen zamjenicom "mi", koja ima novo, simboličko značenje – kolektiv kao vrijednost. Zamjenica "ja" izražava pojavu individualnih osjećaja, izdvajanje iz grupe, dekadenciju, te nosi snažan negativan predznak. Poznate su pjesme *Mi* V. Kirilova, M. Gerasimova i V. Aleksandrovske. U isto vrijeme i Majakovski piše poemu *150 000 000* u kojoj se odriče autorstva i u kojoj je jedan od centralnih motiva marš ljudi u pravilnim redovima i ujednačenom ritmu. Isti motiv pojavljuje se i u romanu E. Zamjatina. Dvadesetih godina pojavljuju se i mnoga djela koja opisuju buduću sovjetsku društvo i pobjedu socijalizma u čitavom svijetu, npr. A. N. Tolstoj – *Za tisuću godina* (Čerez tysjaču let).

Iako roman komunicira sa zbiljom poslijerevolucionarnih godina u RSFSR i tendencijama u umjetnosti² roman je daleko više od pukog pamfleta protiv sovjetske vlasti. Kašin (1970:19) ističe da Zamjatin polazi od postavke kako su svi problemi riješeni, sve je idealno, sva su obećanja ispunjena – što onda? Pri tome otvara niz pitanja, ne samo odnosa kolektiva i pojedinca, već i realizacije različitih

elemente, a književnost o kojoj je riječ nema irealnih elemenata, već se bazira na logičkoj vezi između "realne" i "hipotetske" stvarnosti. U posljednjih petnaestak godina postaje sve rašireniji termin "spekulativna književnost" (prema spekulativan, - 3. fil. apstraktan, osnovan na apstraktnom mišljenju, dalekom od iskustva i prakse; teoretski, teorijski (v.); sklon mozganju, umovanju, B. Klaić). Tako "spekulativna književnost" uključuje i znanstvenu fantastiku (fikciju), socijalnu fantastiku (fikciju), utopiju, distopiju itd., ali obično uključuje i fantasy (fantastiku). No, očito je da još uvijek postoji izvjesna nedefiniranost na terminologijskoj razini.

² Roman je i u suglasju s likovnom umjetnosti toga doba: Malevičev suprematizam tj. kvadrat kao osnovni element.

ljudskih potreba i svojstava (čovjek kao društveno, emocionalno, obiteljsko itd. biće).

J. Annenkov ističe da Zamjatin kao inženjer brodograditelj, dakle čovjek navikao na komuniciranje sa svijetom nepogrešivih, unaprijed zadanih shema nije patio od obožavanja shematičnosti i da mu je bilo sve teže živjeti u uvjetima sovjetskog režima, građenog na "planu" i racionalizaciji (A n n e n k o v 1992: 58). Svakako je jasnije i ranije od mnogih uvidio nedostatke takve ideologije, pa i prije samog Annenkova koji prenosi njihov razgovor iz 1921. u kojem je Annenkov zastupao ideju prema kojoj sve što je neuredno, kaotično i anarhično razdražuje čovjeka, dok je tek disciplinirani, logični um, izvrstan um (*isto*: 58). Zamjatin mu je odgovorio u pismu iz 1921., objavljenom tek 1954. u New Yorku (u SSSR-u nije smjelo biti objavljeno). Je li pismo šaljivi prednacrt romana *Mi*, kako kaže Annenkov (*isto*: 58), ili je roman već bio napisan? Elementi romana su tu: "čovjek i priroda će se pretvoriti u formulu...u arhitekturi je dopušten samo jedan oblik – kocka...od djela bivše epohe u hrestomatiju je ušao jedino Vozni red...". Annenkov ističe da je Zamjatin tvrdio da ljudski život i život čovječanstva ne treba umjetno pregrađivati programima i nacrtima, jer u čovjeku, osim njegovih materijalnih, fizičkih svojstava i potreba postoji još iracionalno načelo koje ne podliježe točnom doziranju ni točnom proračunu, zbog čega će se prije ili poslije sve sheme i proračuni srušiti (*isto*: 55). Podatak o tome kako su Annenkov i Zamjatin 1921. proveli mjesec dana u zabitom seocetu na obali Šeksne gdje je Zamjatin "pročišćavao" svoj roman, bitan je zbog nejasnoća oko datuma nastanka romana. Pisac je kasnije, kako bi se zaštitio od progona, nastojao pomaknuti vrijeme pisanja što dublje u prošlost.

Zamjatin je velik zagovornik stilskih promjena. On eksperimentira i traži nove putove u želji da se prevlada iscrpljeni realistički roman 19. st. Najvažnije su njegove inovacije na nivou sintakse, a anticipira i ulogu čitatelja koja je u svjetskoj beletristici došla do izražaja tek šezdesetih godina dvadesetog stoljeća (B i t i 2000: 54). On čitatelju nudi "bit, ekstrakt, sintezu" kako bi ga aktivirao i na taj način potaknuo da sudjeluje u djelu koje će na taj način "organski srasti s njim" (Zamjatin 2002: 318).

Roman *1984.* nastao je u vrijeme kada u Europi i svijetu vladaju potpuno drugačije prilike. Kašin (1970:15) ga naziva političkom satirama, u najboljem slučaju dramom, a roman Zamjatina postavkom dubokog filozofskog problema. Nakon Drugog svjetskog rata, osim u SSSR-u i Mongoliji, socijalizam se proširio u istočnoj Evropi, Kini i sjevernom dijelu Koreje. Kapitalističke zemlje nastoje zaustaviti širenje socijalizma. U SAD-u je 1947. donesen Taft-Hartleyev zakon kojim su bila ograničena neka radnička prava, sindikat i pravo na štrajk (usp. F l a k e r 1967). U vanjskoj politici su SAD-e nastojale ostvariti politički i gospodarski utjecaj u kapitalističkim zemljama. Počinje gradnja vojnih uporišta u Turskoj, a SAD-e uspijevaju postići velik ekonomski i politički utjecaj u kapitalističkim zemljama zapadne Evrope. Sve vodi ka stvaranju NATO pakta, koji

je potpisan 1949., godine kada je objavljen roman *1984.*, a prostor fiktivne države Oceanije gotovo savršeno odgovara prostoru koji čine zemlje potpisnice NATO-a.³

Iako zajednički elementi u oba romana postoje (nesloboda čovjeka uvjetovana snažnom državnim kontrolom rada, misli i osjećaja; uniformizacija; ličnost "vođe"; konspirativna strujanja protiv režima), totalitarna država Orwella uvelike se razlikuje od totalitarne države Zamjatina.

E. Zamjatin, suočen s idealističkim i utopijskim pogledima na budućnost jednog dijela intelektualaca i umjetnika u svojoj domovini, upozorava da ono što se naziva "idealnim" društvom krije u sebi brojne zamke za čovjeka pojedinca, njegovu slobodu i individualnost. On u romanu gradi utopističku državu po zamislima svojih suvremenika, zagovornika ideje kolektivizma, a distopija proizlazi iz nemogućnosti da se na takvim pretpostavkama (individua potpuno podčinjena kolektivu) izgradi stvarno humano i sretno društvo.

U Orwellovo doba ideja "totalitarizma radi sreće" deformirala se u ideju "totalitarizam radi moći". Nema elemenata koji postoje u Orwellovoj distopiji, a koji već ne postoje u ljudskom društvu (permanentna militantnost, stalna ekonomska kriza, oštro raslojeno društvo, čistke, podjela svijeta u interesne sfere, denunciranje roditelja). Slika Orwellova svijeta sumornija je i tamnija od vizije Zamjatina koja je po svojim tonovima bliža Huxleyevoj distopiji nastaloj tridesetih godina.

Promatrajući stilske karakteristike, *Mi* je kompleksniji roman od *1984.* Zamjatin je jedan od prvih pisaca koji inzistiraju na aktivnoj ulozi čitatelja, te izborom pripovjedača (nepouzdan pripovjedač), uvođenjem promjena u dnevničku formu, a posebice sintaksom (njegova specifična izlomljena, eliptična rečenica) gradi jedan od stilski najzahtjevnijih romana prve polovice dvadesetog stoljeća.

Vrijeme romanesknog zbivanja u romanu *Mi* u dalekoj je budućnosti, tisuću godina nakon dvjestogodišnjeg rata grada i sela. Početak rata nije vremenski određen, te nije moguće precizno odrediti kada se odvija radnja romana. Ta vremenska odrednica mnogo implicira. Rat koji je trajao dvije stotine godina ostavio je za sobom pustoš. Prijašnja civilizacija u potpunosti je uništena. Izmučen borbom za život dio čovječanstva sklonio se na sigurno, u prostor/društvo u kojem ne mora razmišljati o opstanku, a živi neopterećeno i u blagostanju. To je svojevrsan povratak u maternicu koju simbolički predstavljaju od svijeta staklom ograđeni gradovi.⁴ Rat u romanu ima i funkciju odvajanja od drevne (naše) civilizacije kako bi se problematika romana podigla na apstraktni filozofski nivo,

³ Zemlje socijalizma, okupljene oko SSSR-a, postaju zemlje iza "željezne zavjese". U njih je teško ući, još teže je iz njih izaći. Radi se o zatvorenim državama, poput država u oba romana.

⁴ Tako se u romanu tvrdi da je vlašću Jedine Države pokorena čitava zemaljska kugla te naravno uopće nije točno. Nakon Dvjestogodišnjeg rata nitko nije izlazio izvan Staklenog Zida te postojanje drugih gradova nije potvrđeno. Ako i postoje to su otoci u nepokorenoj džungli. Ta je informacija tek propaganda, na tragu ideje o vladavini proletarijata na čitavoj zemaljskoj kugli.

pa i dokazala urođenost potrebe čovjeka za slobodom.⁵ U periodu od preko tisuću godina ideologija Jedinе Države razvila se gotovo do savršenstva.

Zbivanje smješteno u neodređeno daleku budućnost pridonosi metaforičnosti i apstraktnosti romana. No, postoji čitav niz vremenskih odrednica kako bi čitatelj stekao osjećaj dokumentarnosti.

"Jednostavno prepisujem – riječ po riječ – ono što su danas objavile Državne Novine." (*Mi*, str. 5).

"Ali trideset i pet godina prije osnutka Jedinе Države bila je – izumljena današnja naftna hrana. Istina ostalo je na životu samo 0,2% stanovništva zemaljske kugle." (*Mi*, str.17).

"...i prije oko 300 godina proglašen je naš povijesni Lex sexualis." (*Mi*, str.18).

Orwell već na početku precizira radnju svog romana u 1984. godinu. Tom podatku pridaje toliko značenje da samom romanu daje naslov prema godini u kojoj se događa romaneskno zbivanje. Inzistiranje na dokumentarnosti nastavlja se i prvom rečenicom romana: "Bio je hladan travanjski dan i satovi su otkucavali trinaest." (1984., str. 7).

Pisac naglašava vremensku blizinu u kojoj je moguća takva sudbina svijeta (trideset i šest godina je period koji većina čitalaca u 1948. može doživjeti), premetanjem brojeva godine u kojoj je roman nastao pisac naglašava vezu između političke situacije u 1948. i očekivanog rezultata takve tendencije. Naravno, nije sigurno da se radnja romana događa upravo 1984.

"Prije svega, nije bio siguran da je godina zaista 1984. Morala je biti tu negdje, budući da je bio prilično siguran da ima trideset i devet godina, a vjerojatno se rodio 1944. ili 1945., ali precizirati datum u okviru jedne ili dviju godina bilo je nemoguće." (1984., str. 11-12).

Postoji nekoliko vremenskih odrednica: "Iza Winstonovih leđa onaj glas s telekрана je i dalje blebetao o sirovom željezu i premašivanju Devetog trogodišnjeg plana" (1984., str. 8). Radnja romana događa se, dakle, na prijelazu devete u desetu troljetku, što smješta početak Oceanije u pedesete godine 20. st. (kada su se dogodile i prve čistke u kojima su nestali i Winstonovi roditelji), ali u to ne možemo biti sasvim sigurni (očito je blizu 1984., ako i nije upravo ta godina).

Potpuna kontrola Partije, posebno nad prošlošću (moto "tko kontrolira prošlost kontrolira i budućnost") rezultira nestajanjem uporišnih točaka (povijest se stalno mijenja) i jedinka se gubi u vremenskoj neodređenosti. Takav postupak u suprotnosti je s preciznošću naslova. On apstrahira vrijeme zbivanja i time (kao i Zamjatin u *Mi*) potencira metaforiku romana.

Iako oba autora ne pružaju precizan podatak o vremenu zbivanja u romanima i ono nije precizno određeno, ipak su i grube odrednice koje postoje dovoljne da

⁵ Zatvorenost i zaštićenost prostora Jedinе Države nužna je i zato da bi pisac ostvario eksperimentalne uvjete. Naime Jedinа Država je svojevrstan laboratorij u kojem se istražuje mogućnost opstanka ljudskog individualiteta, odnosno opstanak ljudskog društva u kojem se zatire ljudski individualitet.

ustvrdimo da je ono u oba romana različito. Dok se radnja romana *Mi* događa u dalekoj budućnosti (najmanje jedno tisućljeće od vremena pisanja), vrijeme romanesknog zbivanja *1984.* nije od vremena pisanja udaljeno ni 50 godina. Zamjatin piše potaknut neslaganjem s utopističko-kolektivističkim idejama koje izrastaju u mladoj sovjetskoj državi, s idejom o kolektivu i njemu podređenom jedinkom kao jedinom mogućem rješenju idealnog društva. Znanost i tehnologija tek uzimaju maha u razvijenim zemljama Europe, dok je u mladoj državi proletera još u zametku, pa se i mogućnost Jedine Države čini dovoljno dalekom. Uz to vrijeme od 1000 godina potrebno je da se Jedina Država razvije do savršenstva, kako se problemi ne bi pripisali početnim problemima mlade države, te kako bi se problem podigao na apstraktnoj razini.

Godine 1948. ne treba čekati stoljeća i tisućljeća da se totalitaristička država dogodi, ona već postoji. Opasnost supranacionalnog totalitarizma proizlazi iz tekuće političke situacije. Tako i nema smisla radnju postavljati u daleku budućnost. To nije država znanosti, već politike, birokracije, moći. Orwell ukazuje na opasnosti upravo takve države, informira većim dijelom neupućeno zapadnoeuropsko čitateljstvo o situaciji u socijalističkim državama, te ih želi šokirati.

I *vrijeme pripovijedanja* različito je u ta dva romana. Pripovjedač Zamjatinova romana jedan je od njegovih likova. D-503 obraća nam se svojim dnevnikom. Uz epistolarni roman to je jedan od najintimnijih načina obraćanja čitatelju. I na taj se način potencira sukob između mi – kolektiv i ja – individua. Svojim dnevnikom D-503 želi zabilježiti "...ono što vidim, što mislim – točnije, što mi mislimo..." (*Mi*, str. 5). Forma dnevnika implicira redovito praćenje događaja ili misli iz subjektivnoga kuta gledanja. D-503 je ne samo subjektivan pripovjedač već i nepouzdan. Čitatelj često shvaća više nego što D-503 i sluti. S gledišta aspekta vremena on je ograničeni pripovjedač jer opisuje nedavnu prošlost ili razmišljanje u sadašnjosti. Vrijeme pripovijedanja u romanu gotovo je identično vremenu zbivanja, ono neznatno zaostaje, osim u trenucima kada D-503 bilježi svoje misli – dakle, javlja se simultanost tih dvaju aspekata vremena.

Pripovjedač u *1984.* je drugačiji. U ulozi pripovjedača u romanu tek se u manjem (prvom) dijelu pojavljuje glavni lik W. Smith koji vodi dnevnik⁶, ali se njegov dnevnik sastoji od tek nekoliko bilježaka koje mahom obrađuju njegove misli o uobičajenom životu u Oceaniji. Bez obzira što se skriveni pripovjedač, koji pripovijeda veći dio romana, ne miješa u njegovo pripovijedanje, čitatelj i u tim trenucima osjeća njegovu prisutnost.

Za određivanje vremena pripovijedanja bitno je što je skriveni pripovjedač izvan svijeta romana. U djelu ne postoji oznaka vremena iz kojeg nam se obraća. Takav pripovjedač neminovno ima potpuno drugačiju vremensku perspektivu u odnosu na pripovjedača u prvom licu. Mogli bismo reći da radnju promatra iz "ptičje" perspektive. Iako prati samo ono što se događa W. Smithu i iako ne implicira da zna što će se dogoditi, čitalac ipak ima takav osjećaj.

⁶ Zanimljiva je i s gledišta aspekta vremena uloga dnevnika u romanu *1984.* Funkcija dnevnika je fiksiranje jedne nepromjenljive i pouzdane vremenske linije.

Vremenska organizacija najkompleksniji je element manifestacije aspekta vremena u romanima.

Roman *Mi* ima 40 dnevničkih bilježaka koje obuhvaćaju nepoznat broj dana. Iako je pisan u formi dnevnika teško je odrediti broj dana jer bilješke nisu određene fizikalno, kalendarski, već su naslovljene futurističkim naslovima ("Bilješka 1. Proglas. Najmudrija linija. Poema; Bilješka 2. Balet, Kvadratna harmonija. Iks; Bilješka 3. Sako. Zid. Tablica."). Forma dnevnika slijedi tijek subjektivnog vremena i, želimo li pratiti tijek objektivnog vremena, moramo se poslužiti rekonstrukcijom.

Na početku romana je značajna vremenska odrednica: "Za 120 dana završava se izgradnja Integrala." (*Mi*, str. 5), a na kraju romana vrši se njegov probni let. Dakle, radnja se odvija tijekom najviše 4 mjeseca (a možda i manje ako se pod završetkom gradnje podrazumijeva njegovo lansiranje u svemir). Ako 120 dana pokriva samo 40 bilježaka, moramo zaključiti da je razmak između nekih bilježaka veći nego što se to na prvi pogled da naslutiti iz teksta. Pokušali smo rekonstruirati ritam vođenja bilježaka.

Na početku romana niz je od 15 bilježaka koje u pravilnom ritmu slijede jedna za drugom. Većinu bilježaka možemo vremenski odrediti u odnosu na druge, osim u tri slučaja koji ne remete pravilan ritam toga dijela. Radi se o uvodnom dijelu romana i početku zapleta. D-503 želi sastaviti poemu o Jedinoj Državi, ali susreće kontroverzni lik I-330. Ona u njemu budi "atavističke" osobine (osjećaje, duša) koje su do tada bile zakopane u njemu, a postojanje kojih simboliziraju njegove "majmunске ruke". To je dio romana pun hvalospjeva i činjenica o Jedinoj Državi, te preciznih vremenskih navoda.

"Zvoni na spavanje 22.1/2. 13 U 22 sam spustio rolete ... i nisam se mogao otrgnuti od ružičastih usta do posljednjeg trenutka – 22.15." (*Mi*, str. 16). Ali, kako se pažnja D-503 sve više usmjerava na njegovu ljubav i opsjednutost brojem I-330, takvi podatci kasnije nestaju.

Izučavanje vremenske organizacije romana ne govori nam samo o vremenskoj strukturi romana već je i u funkciji karakterizacije lika D-503. Numere u Jedinoj Državi odgojene su s osjećajem za vrijeme, jasno je da se promjene koje se događaju glavnom liku očituju i u tom pravcu.

"U svakom od nas, numera, nekakav je nevidljivi metronom koji tiho otkucava i mi, ne gledajući na sat, s točnošću od pet minuta znamo vrijeme. Ali tada – metronom se u meni zaustavio, ja nisam znao koliko je prošlo, u strahu sam uhvatio ispod jastuka pločicu sa satom..." (*Mi*, str. 87).

Prvih petnaest bilježaka možemo nazvati postupnim rasplamsavanjem bolesti (ljubavi), da bi na kraju petnaeste bilješke i sam D-503 postao svjestan svog "ozbiljnog psihološkog poremećaja": "Što je to sa mnom? Ispustio sam kormilo. Motor zuji iz sve snage, aero se trese i juri, ali komandne palice nema i ne znam kamo jurim: dolje – i sad ću o zemlju, ili gore – u sunce, u plamen..." (*Mi*, str. 57).

Između petnaeste i šesnaeste bilješke je značajna pauza kojoj ne možemo odrediti trajanje: "Nisam bilježio nekoliko dana. Ne znam koliko: svi su dani jedan." (*Mi*, str. 57). Pauza ima nekoliko funkcija. Ona označava vremensku dislociranost D-503, što ukazuje na dubinu njegove krize. Pauza također predstavlja svojevrsnu dramatsku šutnju koja izražava povećanje napetosti potencirano zbrkanim, košmarnim miješanjem sadašnjosti i prošlosti u bilješci 16. "U svojoj sobi – naposljetku, sam. Ali ovdje je: telefon. Opet uzimam slušalicu: Da, I-330, molim. " "...Bacam slušalicu – i ne mogu, ne mogu više. Tamo – k njoj... To je bilo jučer." (*Mi*, str. 58).

Bilješke 16 – 19 predstavljaju razdoblje osobite aktivnosti D-503. On se više ne opire svojoj bolesti, slijedi I-330, udovoljava želji O-90 za djetetom, ali ta četiri dana ipak vodi dnevnik redovito i opširno. Ljubavna priča u ovom dijelu je najintenzivnija. Priča o uroti još uvijek je tek nagoviještena i izbit će u prvi plan tek s bilješkom 25 (i Danom Jednoglasnosti).

Bilješka 20 odnosi se na događaje iz prethodne četiri, ali nije određeno kada je pisana. Isti je slučaj s bilješkama 21 – 23. One predstavljaju svojevrsno smirenje nakon gotovo bezumnih radnji koje je D-503 počinio u bilješkama 16 – 19 i pripremu za posljednji dio romana u kojem kulminira priča o pobuni i u kojoj se zbivanja počinju odvijati takvom brzinom da D-503 čak u četiri slučaja dvjema bilješkama obuhvaća samo jedan dan.

Bilješka 25 centralna je u romanu. Jedina je izdvojena i naslovom i vremenom pisanja. "Noć-Bilješka 25. Koncept: Silazak s nebesa. Najveća katastrofa u povijesti. Poznato se završilo" (*Mi*, str. 92). Ostale bilješke nemaju dodatnu početnu odrednicu. To je i jedina bilješka napisana noću. Važno je to odstupanje, jer je u Jedinoj Državi noć određena isključivo za spavanje. U bilješci se pojavljuje informacija o državnom udaru (koja za D-503 predstavlja iznenađenje, mada državni udar čitatelj odavno očekuje), a ljubavnu priču baca u sjenu. Od bilješke 25 do 39 možemo izračunati protok objektivnog vremena – 10 dana.

Bilješka 40 je posljednja, između nje i bilješke 39 razmak je od nekoliko dana. Ta pauza je smirenje nakon kaotičnih zbivanja iz posljednjih bilješki, a sama bilješka 40 predstavlja epilog.

I pored pokušaja rekonstrukcije ne možemo sasvim precizno utvrditi koliko je "objektivnog" vremena prošlo od prvih do posljednjih događaja u romanu. Ali uočljiv je različit ritam protjecanja subjektivnog vremena pripovjedača i Jedine Države. Taj ritam utječe na ritam vođenja dnevnika, te pridonosi ritmičkoj i kompozicijskoj zanimljivosti romana. Na početku autor u pravilnom ritmu uvodi čitaoce u radnju, a kasnije ritam mijenja i iz jedne značajne pauze (*suspense* - iščekivanje, napetost) ulazi u krešendo koji naglo završava baš kad je dostigao točku kulminacije, da bi na samom kraju ispustio samo jedan ton tragičan u svojoj neumjesnoj veselosti (bilješka 40).

Odnosom subjektivnog vremena lika D-503 i objektivnog vremena gradi se dinamika romana. Važno je napomenuti postojanje još jednog značajnog subjektivnog vremena – vremena Jedine Države – toposa u kojem se radnja odvija. Tako dotičemo vezu odnos subjektivnog vremena, objektivnog vremena i prostora (kronotop). Vrijeme Jedine Države ima tendenciju zaustavljanja:

"...očito, čak i kod nas proces otvrdnjavanja, kristalizacije života nije završen, do ideala – još je nekoliko stepenica. Ideal (jasno je) – tamo je gdje se više ništa ne događa..." (*Mi*, str. 19). Ipak postoje promjene u tempu subjektivnog vremena Jedine Države. Ono se znatno usporava za vrijeme glasovanja za Dan Jednoglasonosti, da bi se potom stalo vrtjeti brzinom nedoživljenom u tisućugodišnjem životu te zajednice. Borba kojom organi vlasti žele slomiti revoluciju ponovo je borba da se zaustavi vrijeme.

Subjektivno vrijeme Jedine Države ima odnos prema subjektivnom vremenu koje protječe izvan granica kupole, a koje ipak nije objektivno vrijeme. To je subjektivno vrijeme divljine. Teško je reći koliko se ova dva vremena u smislu revolucije i entropije razlikuju. Čak i stihijsko, slobodno vrijeme, ako ne dovodi do promjena, na neki način stoji (u historijskom smislu). Dapače, nije vidljiv nikakav napredak u prostoru izvan Jedine Države. Zapravo se čini da tek sudar dvaju odvojenih društava, tj. spajanje otpadnika iz Jedine Države i ljudi koji žive u divljini stvara energiju, promjenu temperature, povijest, pa time, zapravo, i vrijeme.

Vrijeme koje promiče u Drevnoj kući predstavlja svojevrsan otklon. Ono služi kao mjesto latentne vremenske energije. Nije slučajno da upravo tu biva spoj između svijeta Jedine Države i divljine.

Forma dnevnika slijedi subjektivnu liniju vremena D-503. Znači da on, lik i pripovjedač odabire što će nam ispričovjediti i koliko će pažnje posvetiti određenom događaju. Tako nevažne trenutke potpuno ignorira dok će onima koji su mu osobito zanimljivi opisivati znatno duže no što objektivno trajaju.

"Nemjerljiva sekunda. Ruka se spustila uključujući struju. Bljesnulo je neizdržljivo – oštro sječivo zrake – kao drhtaj, tek čujno pucketanje u cijevima Stroja. Ispruženo tijelo – u laganom svjetlucavom dimu – i evo, naočigled kopni, kopni, rastvara se zastrašujuće brzo. I – ništa: tek lokvica kemijski čiste vode, što je još minutu prije plahovito i crveno kolala u srcu." (*Mi*, str. 34).

Iako se u romanu uglavnom prati kronološki slijed zbivanja ipak se u nekoliko navrata upotrebljava i *flash-back*. Razlikujemo dvije vrste retrospekcije po njihovoj funkciji. Prva vrsta češća je u prvom dijelu romana i pojavljuje se u želji pripovjedača da čitatelju što bolje predstavi svoj svijet. Ta vrsta *flash-backa* ima društvenu funkciju: "...iznenada sam se sjetio slike u muzeju: njihov, tadašnji, bulevar dvadesetih stoljeća, zaglušujuće šaren, zamršen kovitlac ljudi, kotača, životinja, oglasa, drveća, boja, ptica... To mi se učinilo tako nevjerovatno, tako besmisleno, da nisam izdržao već sam prasnuo u smijeh." (*Mi*, str. 8).

Druga vrsta retrospekcije češća je u drugom dijelu romana i ima intimni karakter. Ona ukazuje na promjenu D-503 koji iz duševnog mira i smirenih sjećanja povezanih s ljubavlju prema matematičkoj programiranosti Jedine Države uranja u emocionalni nemir.

"Gledala je negdje dolje; oči spuštene – kao rolete. Sjetih se, oko 22 sata prolaziš avenijom i između jarko osvjetljenih i providnih kvadrata – tamne i spuštene rolete." (*Mi*, str. 21).

Vremenska organizacija romana *Mi* vrlo je složena. Složen odnos subjektivnog i objektivnog vremena ima svoju ulogu u kompoziciji romana, ali i s karakterizacijom glavnoga lika. Međutim, vrijeme je u tom romanu ne samo sredstvo, već i jedna od tema. Odnosi subjektivnih vremena spram objektivnog dovode u vezu vrijeme s principom stalne evolucije. Suprotan tome je princip entropije koja predstavlja smrt vremena – i na tome je sukobu izgrađeno tijelo romana.

Roman *1984.* sastoji se od tri dijela, od kojih svaki ima drugačiju vremensku organizaciju.

Prvi dio sastoji se od osam poglavlja koja obuhvaćaju vremenski period od dva dana, odnosno od početka vođenja dnevnika W. Smitha do njegovog upoznavanja s djevojkom Julie.⁷ To je uvodni dio romana u kojem nas pripovjedač obavještava o uobičajenom, svakodnevnom životu građana Oceanije. Važnih zbivanja gotovo i nema – osim Dvije minute mržnje u tijeku kojih se vrijeme značajno usporava (dvije minute opisuju se na tri stranice), a radnja se uglavnom bazira na nevažnim poslovima (popravljanje slavine, posao u ministarstvu, ručak u menzi). Usporenim vremenom, prisutnošću teleekrana, travanjskom hladnoćom i eksplozijom bombi G. Orwell gradi sumornu atmosferu totalitarne države i života u njoj. Vrijeme sporo protječe do upoznavanja s djevojkom Julie.

Drugi dio romana sastoji se od devet poglavlja koja obuhvaćaju daleko veći vremenski period, tj. od sredine travnja do kolovoza. To je vrijeme od upoznavanja s Julie do njihova uhićenja – vrijeme trajanja njihove zabranjene ljubavne veze.

Nije teško uočiti razliku u vremenskoj organizaciji tih dvaju dijelova romana. Dok se u prvom dijelu dva dana obrađuju na 69 stranica, dotle se četiri mjeseca u drugom dijelu obrađuju na samo deset stranica više. Pripovjedač pripovijeda o W. Smithu – kroz njega o Oceaniji i, kako se nakon susreta sa Julie život za njega odvija kroz susrete s njom, to se vrijeme između tih susreta sažima i gotovo nestaje (izuzev važnih epizoda kao što je nestanak njegova prijatelja Sime i susret s O'Brienom).

Pripovjedač u prva dva dijela romana prati subjektivno vrijeme glavnog lika, a rekonstrukcijom je moguće utvrditi odnos prema objektivnom vremenu.

U trećem dijelu koji se sastoji od šest poglavlja nije moguće pratiti objektivni tijek vremena. Glavni lik je uhapšen i osim u posljednjem poglavlju nalazi se u zgradi Ministarstva ljubavi u kojoj nema prozora, satova ili drugog načina mjerenja vremena.

"Ampleforth se ponovo zbuni. "O tome skoro nisam ni mislio. Uhapsili su me prije dva dana - ili će biti tri?" Oči mu kliznuše oko zidova, kao da je upola očekivao da negdje nađe prozor." Ovdje se ne primjećuje razlika između dana i noći. Ne znam kako bi se moglo odrediti vrijeme." (1984., str. 200).

⁷ Obje ljubavne priče i oba romana počinju u proljeće.

I u tom romanu razlikujemo subjektivno vrijeme W. Smitha i subjektivno vrijeme države u kojoj živi. Pripovjedač u prva dva dijela, prateći W. Smitha, prati i njegovo subjektivno vrijeme, a u trećem dijelu, kada glavni lik nestaje u bezvremenskom prostoru Ministarstva ljubavi, i sam se pripovjedač gubi u njemu, simbolizirajući tako subjektivno vrijeme Oceanije. Tako se subjektivno vrijeme Oceanije prikazuje kao sredstvo manipulacije, a simbolika se proširuje na nivou prostora – zgrada Ministarstva ljubavi nema prozora, kao što je i Oceanija država bez prozora.

"Osim ratnih zarobljenika, prosječni građanin Oceanije nikad ne vidi građanina Evrozije ili Istočneazije. Isto tako zabranjeno mu je učiti strane jezike." (1984., str. 171).

Subjektivno vrijeme W. Smitha značajno koincidira s rasporedom vremenske organizacije. U prvom dijelu on je manje više pasivan "zlomislitelj" i iako je već i to dovoljan "zločin" za pojmove totalitarne države, on osim vođenja dnevnika praktično ne čini ništa drugo – stoga vrijeme teče sporo. Kada upozna Julie počinje njegova aktivna pobuna, što se očituje i u bržem protoku vremena. Kada počinje njegovo konačno podređivanje državi i Partiji, njegovo subjektivno vrijeme počinje pratiti subjektivno vrijeme Oceanije, vrijeme podređeno zakonima Partije, koje nema nikakvog uporišta u fizikalnim ili psihološkim zakonima. Vrijeme se pojavljuje kao politička kategorija.

Jedan od značajnih aspekata subjektivnog vremena W. Smitha je *flash-back*. On ima važnu ulogu naročito u prvom dijelu, no pojavljuje se i kasnije. Uloga sjećanja uglavnom je društvene prirode jer pamćenje predstavlja jedan od vidova pobune protiv Partije.⁸ Stoga je jedan od najznačajnijih trenutaka u Ministarstvu ljubavi uništavanje njegova sjećanja.

"Između O'Brienovih prstiju pojavi se komadić papira...To je bila fotografija, fotografija oko koje nije moglo biti sumnje...Jedna od kopija one fotografije koja je prikazivala Jonesa, Aronsona i Rutheforda na kongresu Partije u New Yorku, koja mu je slučajno došla u ruke prije jedanaest godina i koju je smjesta uništio...

- Ona postoji! - uzviknu on.

- Ne - reče O'Brien. On ode do drugog kraja sobe. Na zidu s te strane nalazila se rupa za pamćenje...Neviđen, slabašni komad papira odleti u vruć zrak, u bljesak plamena...

- Ali, ona je postojala! Ona postoji! Postoji u sjećanju. Sjećam je se. Vi je se sjećate!

- Ne sjećam je se - reče O'Brien. " (1984. str. 213).

Oba djela imaju složenu vremensku strukturu. Zbog uplitanja subjektivnog vremena, za određivanje vremena romana moramo se poslužiti rekonstrukcijom. Zbog nedostatka vremenskih odrednica, nije ga moguće sasvim precizno izmjeriti. Osim "prikrivenog" objektivnog vremena postoji i "naglašeno" subjektivno vrijeme glavnih likova na koje snažno utječe subjektivno vrijeme totalitarnih država (manipulacija vremenom, odnos vrijeme-prostor). U 1984. postoji i

⁸ Upravo je u toj funkciji i odluka o vođenju dnevnika.

pripovjedačevo vrijeme, u *Mi* ono je identično vremenu glavnog lika – pripovjedača.

Radnja oba romana događa se u relativno kratkom razdoblju od nekoliko mjeseci. U *Mi* to je oko 120 dana, u *1984.* nešto duže, zbog vremenske neodređenosti posljednjih poglavlja teško je procijeniti, ali teško da može biti duže od 6 mjeseci.

Uloga *flash-backa* u oba djela je prvenstveno društveno određena jer označava društvenu neprilagođenost glavnih likova, a tek je ponekad intimnoga karaktera.

U oba djela postoje vremenska proširenja i sažimanja (intervencije u brzini protjecanja vremena), prvenstveno u funkciji ostvarivanja dinamike romana. Dok Zamjatin redateljski gradi izuzetno dinamičan i uzbudljiv roman, Orwell brzinu protjecanja vremena komponira na statičan način. U prvom dijelu romana vrijeme teče usporeno, u drugom je (jednoliko) ubrzano, dok u trećem "protječe" neodređeno Partijsko vrijeme. Takvim postupkom Orwell stvara sumornu, umrtvljenu atmosferu Oceanije.

U oba je romana vremenski aspekt važan i naglašen. Vrijeme se javlja i kao jedan od značajnih motiva. Gubitak slobode očituje se u nedostatku prava na subjektivno vrijeme, a postojanje subjektivnog vremena dovodi glavne likove u poziciju "zločinaca prema državi".

Značajna je uloga *slobodnog vremena* u oba romana. Naime, u obje totalitarne države vlast nastoji ovladati pojedincima kroz potpunu kontrolu njihova vremena. U Jedinoj Državi za to služi Satna Tablica, u Oceaniji razni oblici obveza.

Sve veće zastranjenje glavnih likova od ideološke potke država u kojima žive dovodi ih do sve veće potrage i potrebe za slobodnim vremenom.

Vrijeme čitanja u prvi plan stavlja pojam čitatelja. Važnost čitatelja po prvi put se glasnije ističe u književnoj teoriji šezdesetih godina dvadesetog stoljeća kada dolazi do diferencijacije homogene književne publike (B i t i 2000:54). Međutim, Zamjatin već dvadesetih godina govori o važnosti aktivnog sudjelovanja čitatelja. Upravo iz želje da se aktivizira čitatelj, da mu se ne podastre sve na dlanu (kao što je to bilo u realističkom romanu), dijelom proizlazi njegova fragmentirana sintaksa i ostali elementi stila.

Šezdesetih je godina uveden i termin "naslovljenik pripovijedanja" (*narratee*) koji je komunikacijski partner pripovjedača (*isto*: 55). Naslovljenik pripovijedanja i čitatelj se, dakle, razlikuju, čitatelj postoji uvijek, ali naslovljenik pripovijedanja ne mora postojati. U *Mi* glavni lik se stalno obraća naslovljenicima pripovijedanja, dok se naslovljenici u *1984.* pojavljuju samo povremeno u dnevniku glavnoga lika. Međutim, u oba romana istaknuta je važnost naslovljenika, i to s istim ciljem, da se istakne uloga čitatelja.

"Za koga, odjednom mu dođe pitanje, za koga on to piše ovaj dnevnik? Za budućnost, za nerođene... Prvi put postade svjestan veličine onog što je poduzeo. Kako se može saobraćati sa budućnošću? To je po prirodi nemoguće. Budućnost će ili sličiti na sadašnjost i u tom slučaju ga neće ni

slušati ili će se razlikovati od nje i tada bi njegova muka ostala neshvaćena." (1984., str. 12).

Važnost vremena čitanja uočavaju i sami pisci pitajući se kako je moguća komunikacija između raznih vremenskih epoha.

"Vjerujem – vi ćete shvatiti da mi je tako teško pisati, kao niti jednom autoru u tijeku čitave ljudske povijesti: jedni su pisali za suvremenike, drugi – za potomke, ali nitko nikada nije pisao za pretke ili za bića slična njihovim divljim dalekim precima..." (*Mi*, str. 19).

Uočavamo različit smjer komunikacije. D-503 obraća se "prošlosti", a Winston Smith "budućnosti". D-503 želi "prosvijetliti" neupućene (po njegovu mišljenju na nižem stupnju razvoja) dok W. Smith želi potaknuti buduće generacije na pobunu i zbacivanje totalitarnog režima.

Vrijeme čitanja ispit je na kojem umjetničko djelo ostvareno u jeziku polaže ispit sposobnosti komuniciranja s drugim vremenskim epohama. Ali, vrijeme čitanja specifično je po tome da se stalno mijenja. Ta promjena očituje se u promjeni društveno-ekonomskih, pa i ekoloških prilika, a na području kulture i umjetnosti dolazi do novih shvaćanja, saznanja i senzibiliteta.

Stoga, kad govorimo o vremenu čitanja, možemo govoriti samo o određenom vremenu čitanja.

Na koji, dakle, način možemo percipirati ova dva romana, danas na početku 21. st.? Promatrajući utjecaj vremena možemo promatrati njegovo djelovanje na mnoge aspekte romana, ali ovdje kratko govorimo samo o dva: stil pisanja i tema djela.

Zamjatin je pridavao veliko značenje tome kako se gradi umjetničko djelo. Nije se zadovoljio uhodanim sistemom postupaka realističkog romana. Eksperimentirao je u formi i stvorio roman moderan i osamdeset godina nakon nastanka.

Iako je forma dnevnika odavno poznata u književnosti, on je modernizira. Imena likova numera (sa snažnim metaforičkim značenjem), ograničena perspektiva pripovjedača, eliptične rečenice sa zadaćom za čitaoca da se sam potruži i sudjeluje u djelu, reduciran jezik, princip montaže - sve su to elementi koji su bliski suvremenu čitatelju.

Koliko je važnosti Zamjatin pridavao novom načinu pisanja, govori i već spomenuta činjenica da je, iako je cijenio novinu teme H. G. Wellsa, kritički zamjećivao njegov stari realistički postupak. "Od iste bolesti često boluju umjetnici, pisci: sito su zaspali u nekoć izmišljenom i dvostruko usavršenom obliku.." (Zamjatin 2003:158).

Orwellov roman mogli bismo po stilskim značajkama nazvati tradicionalnijim romanom. On slijedi praksu pripovijedanja u trećem licu. Čitatelju se sve objašnjava i jedine nejasnoće ostaju na razini vremena i nekim manje značajnim elementima. Čak je i ambijent tradicionalniji. Staklene, kockaste, suvremene zgrade u romanu *Mi* zamijenjene su viktorijanskim ruševinama.

Tema djela bliska je suvremenom čitatelju. Iako se čini da je opasnost od totalitarne države poput Oceanije prošla (ako uzmemo u obzir da je uzor bila SSSR u doba Staljina), premalo je vremena prošlo da bi postojanje te/takve države bilo zaboravljeno, pogotovo što je princip kasnije metastazirao i na režime svrgnute relativno nedavno. Totalitarizam tipa Jedinе Države daleko je od apstraktnog. Odnosi u proizvodnji i društvu nalaze se pod pritiskom moderne opsjednutosti profitom, pa čovjek koji još uvijek nije svladao opasnosti militarističkog društva uranja u tehnokratske supranacionalne organizacije kojima je jedini cilj zarada (moć), a čovjek je marginaliziran na funkcije proizvođača i potrošača. Uz to tehnologija nadzora sve se više usavršava (pa se staklene kuće mogu više shvatiti kao metafora, naše kuće iako izgrađene od neprozirnog materijala, zapravo više ne pružaju nikakvu intimu).

Teško je reći koliko dugo će ova dva romana biti aktualna i moderna, no danas to još uvijek jesu.

IZVORI

George Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, Penguin Books, 1984.

Jevgenij Zamjatin, *My*, Ekaterinburg: Y-Faktorije, 2002.

Jevgenij Zamjatin, *Mi*, Breza, Zagreb, 2003. (prev. Rafaela Božić Šejić)

LITERATURA

Jurij Annenkov, "Jevgenij Zamjatin", *Književna smotra*, XXIV, 1992, br. 86-88, str. 55-61.

Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, MH, Zagreb, 2000.

Aleksandar Flaker, *Sovjetska književnost*, Naprijed, Zagreb, 1967.

Aleksandar Flaker, *Ruska književnost*, SNL, Zagreb, 1986.

Aleksandar Flaker, "Zamjatinova distopija", u: *Mi*, Breza, Zagreb, 2003, str. 159-166.

A. Kašin, "Umjetnik i čovjek", u: *Sočinjenja*, I, A. Neimanis Buchvertrieb und verlag, 1970, str. 5-21.

Bratoljub Klaić, "Spekulativan", u *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1978, str. 1256.

Milka Lalić, "Roman Jevgenija Zamjatina – Mi", u: *Mi*, Narodna knjiga, Beograd, 1984.

Leo Mates, "1984", Jugoslavija, Beograd, 1977.

Vilko Rieger, *Selo u sovjetskoj Rusiji*, Zagreb, 1937.

Milivoj Solar, *Pitanje vremena u modernom romanu*, Razlog, Zagreb, 1966.

Evgenij Zamjatin, "O književnosti, revoluciji i entropiji", u: *Mi*, Breza, Zagreb, 2003, str. 153-158. (prev. Aleksandar Flaker).

Evgenij Zamjatin, "O sintetizme", u: *Mi*, Y-Faktorija, Ekaterinburg, 2002, str. 309-319.

Viktor Žmegač, "Opažanja o strukturi suvremenog romana", *Umjetnost riječi*, 1, 1958.

THE ASPECT OF TIME IN THE NOVELS "WE" BY E.
ZAMJATIN AND "1984" BY G. ORWELL

SUMMARY

Time is a philosophical and physical category which manifests itself in various ways in theory and practice of literary creation. In the paper we analyze some aspects of time in novels *We* and *1984*. The theme and the style of the novels is in connection with the historical period of their creation, also the reception depends on the time of reading. These are the aspects of time that correspond with the time outside these novels. Various aspects of time in the novels are also complex and consist of different subjective times, flash - backs etc. which are used to build the structure of the novel. It is shown in what way the aspect of time is being used to characterize D-503 the main character of the novel *We*.

KEY WORDS: *Zamyatin, Orwell, distopia, aspect of time, Russian avant-garde*